

Tyrani a tyranie: kultúrny konštrukt alebo ľudská univerzália?¹

<https://doi.org/10.34739/clit.2024.18.01>

Tyrants and tyrannies: cultural construct or human universality?

Abstract: The article develops the thesis of anthropologist Ch. Boehm according to whom, the aversion to subordination, which is culturally prominent but also oppressed, is one of the universal human political predispositions, i.e. human universals stemming from human nature as well as one of the essential and influential driving forces of the evolution of the human species. In the human biocultural nature, not only rests the concept of the "noble egalitarian savage" but also on a no less powerful concept of the "despotic tyrant". The study tests the explanatory power of this thesis by attempting a biocultural, consilience-based interpretation of agonistic structures in the Slovak Romantic poem *Mor ho!* by Samo Chalupka and in the Polish Romantic poem *Redut Ordon* by Adam Mickiewicz. The author concludes that these poems articulate and address not only the historically specific desires of the Slovak Romantic generation for freedom but also universal features of human nature.

Keywords: tyrants, tyranny, cultural construct, human universal, Slovak and Polish Romantic poetry, biocultural interpretation

Fenomén tyranov a tyraníí v ľudských spoločnostiach novým spôsobom zarámcovala a vyložila kniha antropológa Christophera Boehma *Hierarchie v pralesích. Evoluce rovnostářského chování*². Uchopila ho v novej, rozšírenej biokultúrnej perspektíve, čím inšpirovala pozoruhodné línie výskumu vo viacerých vedných odboroch. Zarezovala v príro-dovedných i humanitných vedách vrátane literárnej vedy. Konflikty medzi rovnostářskou demokraciou a despoticou tyraniou na psychologickej i spoločenskej úrovni tematizuje v podstatne širších a komplexnejších súvislostiach, a to kombinovaným prírodovedným

¹ Štúdia je výsledkom riešenia projektu Vedeckej grantovej agentúry Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky a Slovenskej akadémie vied číslo 1/0099/24 (*Literárnovedná reflexia súčasného slovenského literárneho vzdelávania*).

² Ch. Boehm, *Hierarchie v pralesích. Evoluce rovnostářského chování*, Praha 2020; originál knihy s názvom *Hierarchy in the Forest: The Evolution of Egalitarian Behavior* bol publikovaný v roku 1999.

i humanitnovedným jazykom. Predkladá a rozpracúva empiricky robustne podloženú hypotézu, že averzia k subordinácii (kultúrne vystupňovateľná, ale aj tlmiteľná) je jednou z univerzálnych ľudských (a dokonca nielen špecificky ľudských) politických predispozícií (teda ľudských univerzálií plynúcich z ľudskej prirodzenosti), je dokonca jednou z podstatných a vplyvných hybných síl evolúcie ľudského druhu.

Táto biologicky podložená averzia k subordinácii je minimálne rovnako silná ako iná, k nej ostro protikladná (a s ľudskou biológiou viac spájaná) ľudská univerzália: túžba po despotickej moci. Človek je podľa F. de Waala³ behaviorálne „najbipolárnejšia opica“ na planéte, zmietaná takýmito extrémne protichodnými biologickými sklonmi. Aj preto je značne odkázaný na kultúru. Načúvať svojej „vnútornej opici“ (presnejšie: svojim dvom vnútorným opiciam) hovoriacim mnohými a protichodnými hlasmi, bez zásadného, no limitovaného prispenia kultúry, nezaručí samo o sebe existenciu rovnostárskeho demokratického usporiadania, tú môže v dlhodobejšom, no tiež nie večnom horizonte stabilizovať, najmä pomocou systému brzd a protiváh, len konkrétna, dobre spravovaná kultúra. V našej biokultúrnej prirodzenosti totiž nedrieme iba „ušľachtilý rovnostársky divoch“, ale je v nej aj nemenej silný „despotický tyran“. To, ktorá ľudská stránka sa viac prejaví v konkrétnych kultúrno-historických súvislostiach, je síce v značnej miere modulovateľné kultúrou, silou diskurzu, no táto sila nie je absolútna, nie je výlučným determinujúcim činiteľom, ktorý môže úplne zamedziť, či, naopak, otvárať priestor prejavom tyranie.

Antropológ Christopher Boehm⁴ prešiel množstvo výskumných štúdií týkajúcich sa asi 50 skupín lovcov a zberačov z celého sveta a všetky prichádzajú k rovnakým záverom. Ak je muž tyran (ide o nápadne rodovo tónovanú ľudskú univerzáliu) a využíva svoju silu na to, aby dominoval nad ostatnými, tak sa v rôznych kultúrach opakuje vždy rovnaký ľudsky univerzálny scenár. Najprv sú vyskúšané všetky bežné „kultúrne metódy“ (počítajúce len so silou formujúceho diskurzu): členovia skupiny sa s ním rozprávajú, kričia na neho, ignorujú ho, zosmiešňujú ho, dohovárajú jeho príbuzným. Ak sa aj napriek tomu ďalej správa naozaj tyransky, tak ho vyženú alebo zabijú. Excesy potenciálnych

³ F. de Waal, *Mámino poslední objetí. Co nám emoce zvířat prozrazují o nás samých*, Praha 2020; F. de Waal, *The bonobo and the atheist: In search of humanism among the primates*. New York 2013.

⁴ Ch. Boehm, *Hierarchy in pralesích. Evoluce rovnostářského chování*, Praha 2020.

despotov sú potláčané koalíciami dospelých mužov, ktorí sa uchylujú k popravam (k tyranicide), keď zlyhajú spomínané jemnejšie mechanizmy (o treste smrti ako krajnom, no v ľudskej evolúcii frekventovanom riešení s podstatnými i biologickými evolučnými dôsledkami viac Boehm⁵).

Antiautoritárske sklony, ktoré nútia ako ľudská biokultúrna univerzália, politicky nelegitímnych despotov strachovať sa všeobecného povstania, nie sú v Boehmovom ponímaní vlastnosťou len vybraných kultúr či civilizácií, nie sú teda len kultúrnym konštruktom. Nielen v starovekých gréckych demokraciách vznikali „koalície slabších“ (obrátené rovnostárske „pyramídy moci“), ktoré vedeli účinne „schladiť“ ašpirácie mocichtivých jedincov (napr. cez známy črepinový súd, ale aj cez grécke divadlo kritizujúce odpudivého tyrana ako svojho najfrekventovanejšieho antihrdinu). Takéto „kultúry vzbury“, v ktorých miera prípustnej osobnej moci je obmedzovaná za pomoci pozorného, rozhodného a veľmi striktného dohľadu, dokumentuje Boehm na početných spoločenstvách lovcov a zberačov, ale i na moderných komplexných spoločnostiach inklinujúcich rôznymi spôsobmi k demokratickému rovnostárstvu. Podobnú, ba rovnakú averziu k subordinácii a živé sklony k rovnostárstvu (popri nemenej silných despotických sklonoch) však Boehm eviduje aj v spoločenstvách človeku najviac príbuzných primátov – šimpanzov i bonobov.

Boehm upozorňuje, že ľudské „kultúry dominancie“, ktoré dočasne akceptujú dominantnú moc (prerastajúcu často do tyranie) a stotožňujú sa s ňou, sa pri dlhodobom zneužívaní moci menia na „kultúry vzbury“, pričom obvykle eliminujú tyranov a nápadne často, no obvykle dočasne a nikdy nie navždy získavajú tvar „obrátenej sociálnej pyramídy“, čo je trefný výraz pre krehké usporiadanie, ktoré obvykle nazývame v širokom nadhistorickom slova zmysle demokraciou. Neustále však hrozia nové „despotické epizódy“ (fukuyamovský „koniec dejín“ dosiahnuteľný kultúrnou evolúciou, stabilizovaný „neobmedzenou“ silou diskurzu, teda v ľudských spoločenstvách nemôže natrvalo nastať, použiteľnejšou paradigmou ľudských dejín je skôr huntingtonovský „stret kultúr“). V hre stále zostáva príliš bipolárna ľudská prirodzenosť a teda i možnosť návratu tyranie, ľudí napr. nikdy neodnaučíme viesť vojny, nepotlačíme ani túžby experimentovať s autoritatívnymi modelmi

⁵ Ch. Boehm, *Prehistoric Capital Punishment and Parallel Evolutionary Effects*, Chicago 2017, <https://humansandnature.org/prehistoric-capital-punishment-and-parallel-evolutionary-effects> [dátum prístupu: 13.5.2023].

vládnutia, ako sme si to donedávna v Európe naivne mysleli. Preto je stále užitočné disponovať silnou armádou a množstvom podobných inštitúcií, ktoré majú obvykle vo vzťahu k tyranom a tyranským impériám charakter a funkciu odstrašujúcu „brzd a protiváh“.

Cyklicky opakovanú elimináciu tyranov charakteristickú pre ľudský druh začal vnímať už Boehm ako významnú biologickú (nielen kultúrnu) evolučnú silu pravdepodobne formujúcu aj ľudskú prirodzenosť moderných ľudí⁶, dokonca aj ich fyzický vzhlád (aj britský antropológ Richard Wrangham⁷ tvrdí, že naša ľudskosť začala vraždou tyrana). Tento proces však neprebíhal jednoduchým lineárnym smerom, nevedol teda k prežitiu len tých „najpriateľskejších“ a najkooperatívnejších, neagre-sívnych prirodzene empatických a netyranských „ušľachtilých divochov“. Systematicky potláčaná reaktívna („horúca“) agresivnosť, typická pre emo-cionálne popudlivých tyranov, síce dlhodobo narážala na evolučné bariéry, preto sa vďaka ich trestaniu a vyhánaniu, ale i fyzickej eliminácii, postupne z ľudských spoločností vytrácala. Nenastal však pokoj a mier („koniec dejín“, upokojenie a lineárne napriamanie ich explozívnej a nelineárnej klídy-namiky), presadzovať sa totiž začala iná (v niektorých parametroch a dôsledkoch ešte desivejšia) verzia ľudskej agresivnosti, ktorej táto evolučná logika viac žičila. Bola to proaktívna, chladná a „plánovaná“ agresivnosť „popravčích čiat“, teda rôznych koalícií vytváraných primárne kvôli eliminácii reálnych či fiktívnych tyranov. Takéto „popravčie čaty“ však boli sekundárne manipulovateľné ľstivým tyranom, už Euripides, diskutujúc o prednostiach a nedostatkoch aténskej demokracie upozorňoval, že „*Dav je hrozný, ak má na čele ľudí schopných všetkého zla*“; mýtického hrdinu Odysea napr. predstavil ako „*úlisného uchádzača o priazeň ľudu*“⁸. Vynoril sa teda aj nový, pre ľudské dejiny viac charakteristický typ tyranov, teda lídrov, ktorí už nie sú v princípe len nepríčetnými asociálnymi bitkármi neschopnými ovládať sa,

⁶ Vnútrogrupinové interakcie lovcov a zberačov sú Boehmom opisované ako hierarchia obrátenej dominancie. Členovia skupiny spolupracujú na vzájomnej obrane proti každému jednotlivcovi, ktorý sa snaží monopolizovať moc v skupine. To naznačuje, že najagresívnejší členovia skupín (tyrani) boli v selektívnej nevýhode. Dochádzalo totiž pravidelne k chladnej, plánovanej agresii, ktorej predchádzalo sprisahanecké jazykové konanie spoločenstva šikanovaného tyranom, ostrakizmus a smrtiacia agresia boli nasmerované práve proti tým, ktorí neboli v súlade s rovnostárskym sociálnym systémom, a tiež proti tým, ktorí tyransky dehumanizovali vlastnú sociálnu skupinu.

⁷ R. Wrangham, *The Goodness Paradox: The Strange Relationship Between Virtue and Violence in Human Evolution*, New York 2019.

⁸ L. Canfora, *Dějiny řecké literatury*, Praha 2001, s. 200.

sú skôr šikovnými a uhladene pôsobiacimi manipulátormi víťazných koalícií v rámci širších skupín (prototypoví diktátori a tyrani moderných ľudských dejín spadajú už skôr do tejto kategórie úspešných „úlisných uchádzačov o priazeň ľudu“).

Súčasných ľudí teda charakterizuje biologicky podmienený vysoký sklon k proaktívnej agresivite a nízky sklon k reaktívnej agresivite, takýto bimodálny pohľad na agresiu (rozlišujúci „horúcu“ evolučne ustupujúcu reaktívnu agresiu a vzrastajúcu „chladnú“, proaktívnu agresiu) môže byť nápomocný pri riešení starej debaty o protirečeniach ľudskej prirodzenosti.

Tyranicída (i všetky jemnejšie mechanizmy potláčania tyranského správania) sú vo výraznej miere aj záležitosťou sofistifikovaných foriem jazyka. Až po nutnej jazykovej prípravnej („sprisahaneckej“) fáze, v ktorej môžu hrať úlohu napr. tajné spolky utláčaných etník či ich poézia, môžu „sprisahanci“ účinne a koordinovane zaskočiť svoju obeť (tyrana či kolektívnu tyranu) v situácii, keď je v podstate nemožné sa brániť (paradigmatický je konflikt rímskeho césarizmu a republikanizmu a vražda Gaia Julia Caesara). Len po dôkladnej jazykovej koordinácii tyranobijcom vznikajú pri nízkom riziku veľmi nízke náklady, v prípade neúspešnej tyranicídy im totiž hrozí krutá tyranova pomsta a smrť. Archetypálna tyranicída podľa tejto tzv. „jazykovo-konšpiračnej hypotézy“ zahŕňa teda zabitie (proaktívnou, „chladnou“, jazykovo dôkladne predpripravenou agresiou) muža, ktorý sa pomocou reaktívnej agresie pokúsil ovládnuť všetkých odporcov svojej sociálnej moci⁹. Schopnosť kooperatívnej jazykovej komunikácie, v ktorej sa angažuje množstvo rétoricky či poeticky prepracovaných foriem či žánrov, je teda životne dôležitým predpokladom kontroly potenciálneho despota v spoločnosti lovcov a zberačov, čo rovnako platí aj v komplexných súčasných spoločnostiach.

Znepokojivý aspekt Boehmovej teórie, empiricky úplne rozbíjajúci predstavu dobráckeho „ušľachtilého divocha“, ktorého môže „pokaziť“ len civilizácia, teda sila diskurzu, ďalej rozvíjajú, domýšľajú a veľmi zaujímavým spôsobom radikalizujú v posledných rokoch napr. Wrangham¹⁰,

⁹ Ch. Boehm, *Hierarchie v pralesích. Evoluce rovnostářského chování*, Praha 2020; Ch. Boehm, *Prehistoric Capital Punishment and Parallel Evolutionary Effects*, Chicago 2017; R. Wrangham, *The Goodness Paradox: The Strange Relationship Between Virtue and Violence in Human Evolution*, New York 2019.

¹⁰ R. Wrangham, *The Goodness Paradox: The Strange Relationship Between Virtue and Violence in Human Evolution*, New York 2019.

Hare¹¹, Hare – Woodsová¹², a to najmä v rámci hypotézy o „ľudskej sebadomestikácii“ (ktorej hnacou silou je pravidelná a systematická eliminácia agresívnych tyranov¹³ a vážnym dôsledkom je bimodálna povaha ľudskej agresivity). Táto hypotéza ponúka veľmi pozoruhodné evolučné vysvetlenie (biokultúrne podmienenej) ľudskej priateľskosti, tolerantnosti¹⁴, ale rovnako aj jej obmedzení, limitov, charakteristických tyran-ských prejavov, ktorým vždy predchádza jazyková (diskurzívna) dehumanizácia obetí (o ľudskom sklone k dehumanizácii a k jej predstupňu, teda k infrahumanizácii, podrobnejšie a synteticky Haslam – Loughnan¹⁵).

¹¹ B. Hare, *Survival of the Friendliest: Homo sapiens Evolved via Selection for Prosociality*, „Annual Review of Psychology“ 2019, nr 1 (68), <https://www.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev-psych-010416-044201> [dátum prístupu: 13.5.2023].

¹² B. Hare, V. Woodsová, *Geniální psi. Zvířata jsou chytřejší, než si myslíte*, Praha 2016.

¹³ Hypotézu o „ľudskej sebadomestikácii“ nepodávajú Hare a Woodsová len ako ďalší príbeh o vzniku človeka. Považujú ju za silný nástroj poukazujúci na skutočné riešenia, ktoré nám môžu pomôcť obmedziť našu tendenciu dehumanizovať a následne tyranizovať druhých ľudí. Hare a Woodsová sa programovo usilujú o to, čo Wilson nazval „konsiliencia“ (E.O. Wilson, *Konsilience: Jednota vědění. O nezbytnosti sjednocení přírodních a humanitních věd*, Praha 1999), teda o syntézu zdanlivo nesúrodých poznatkov, ktorá vytvára jednotné vysvetlenie. Ukazujú, že princípy „priateľskejšej spoločnosti“ a „úspešnejšej demokracie“ môžu byť informované nielen skúmaním ľudí, ale aj skúmaním iných živočíšnych druhov, napr. psov alebo šimpanzov bonobo. Upozorujú, že naša biologicky a evolučne podmienená „priateľskosť“ spôsobená evolučným tlmením tzv. reaktívnej agresivnosti, má aj svoj protipól a veľmi temnú stránku, tou sú časté prejavy chladnej, plánovitej „proaktívnej agresivnosti“. Keď cítime, že skupina, ktorú milujeme, je ohrozená inou sociálnou skupinou, dokážeme túto ohrozujúcu skupinu odpojiť od našej mentálnej siete – čo nám umožňuje dehumanizovať ju. Tam, kde by mohla byť bola empatia a súcitiť, nie je nič. Nie sme schopní vcítiť a vmyslieť sa do ohrozujúcich cudzincov, nemôžeme ich vidieť ako iných ľudí a stávame sa schopnými najhorších foriem krutosti. Ľudia sú teda oboje naraz, sme ten najtolerantnejší a zároveň najnemilosrdnejší druh na planéte.

¹⁴ Fenomén ľudskej tolerantnosti Hare a Woodsová nevykladajú ako len naučiteľný, imitovateľný kultúrny výtvor, čiže diskurzívny konštrukt, hľadajú jeho biokultúrne evolučné korene oveľa hlbšie v ľudských dejinách. Podľa nich negatívna selekcia proti najagresívnejším jednotlivcom a, naopak, pozitívna selekcia smerom k najpriateľskejším sociálnym partnerom by v rámci evolúcie nášho druhu mohla byť dostatočná pre vyvolanie „autodomestikácie“. Možno aj práve vďaka tomuto biologickému prednastaveniu (a nielen vďaka výchove a socializácii) sme až natoľko tolerantní, že sme dokázali prijať rôzne „urbánne“ spôsoby života – pričom existencia mesta vyžaduje od jeho obyvateľov mimoriadnu úroveň tolerancie. Uvedomme si tiež, koľko spolupráce a tolerancie je potrebných napr. v prípade tristo ľudí nastupujúcich do lietadla alebo u stoviek vodičov v preplnených mestských uliciach. Táto (biokultúrna) tolerancia podľa Harea umožňuje nielen vysokú hustotu osídlenia, ale aj veľký počet obyvateľov – oba tieto faktory sú pritom naprieč kultúrami spojené aj s vyššou technologickou produktivitou. Väčšie populácie produkujú viac inovácií, ktoré vedú ku komplexnejším technológiám. Väčšinou mierumilovný život, ktorý vedieme v husto osídlených oblastiach, je možno práve výsledkom autodomestikácie, ktorá umožnila vznik súčasných mestských populácií, vrátane ich obrovského inovačného potenciálu (B. Hare, V. Woodsová, *Geniální psi. Zvířata jsou chytřejší, než si myslíte*, Praha 2016, s. 7).

¹⁵ N. Haslam, S. Loughnan, *Dehumanization and Infrahumanization*, „Annual Review of Psychology“ 2014, (65), 2014, s. 399-423, <https://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev-psych-010213-115045> [dátum prístupu: 13.5.2023].

Na rovnakej (teda biokultúrnej) koncepcnej báze predložil dôležitý príbeh myšlienky „všeobecných ľudských práv“ (a v ich rámci aj príbeh rovnostárskej demokracie ako dôležitého ideového štítu proti tyranom a tyraniam) už sociobiológ E.O. Wilson¹⁶. Urobil to tak, že počiatok príbehu demokratického rovnostárstva radikálne a novátorsky posunul zo starovekého Grécka až do dávnej evolučnej minulosti (nielen) ľudského druhu. Všeobecné ľudské práva vnímal Wilson ako primárnu a nesmierne relevantnú hodnotu zo zaujímavého dôvodu, vôbec nie preto, že by boli podstatným vynálezom nedávnej euroamerickej civilizácie (teda kultúrne jedinečným historickým konštruktom). Nevnímal ich ani ako „božie ustanovenie“, ani ako abstraktný princíp neznámeho vonkajšieho pôvodu, dostatočné zdôvodnenie ich zásadnej relevancie plynulo podľa neho najmä z biologickej „ľudskej prirodzenosti“: „... zdráhavá spolupráce predstavuje kompromis uzavrený proto, abychom využívali výhody členství ve skupině“. Súhlasíme so všeobecnými ľudskými právami, pretože moc vo vyspelých technologických spoločnostiach je príliš premenlivá, aby bolo možné tento „cicavčí imperatív“ úplne obísť: „...dlouhodobé důsledky nerovnosti budou vždy viditelně nebezpečné těm, kdo z nich dočasně mají prospěch“. Wilson sa nazdáva, že to je pravý dôvod, prečo vzniká hnutie za všeobecné ľudské práva, a že pochopenie jeho pôvodnej, čisto biologickej príčiny bude nakoniec účinnejšie ako akékoľvek racionalizácie vynájdené kultúrou k jeho posilneniu a eufemizácii¹⁷.

Ľudsky univerzálna, evolučne podmienená (proto)myšlienka všeobecných ľudských práv či rovnostárskej demokracie je ďalej kultúrne tvarovateľná, akcentovateľná či tlmitel'ná, ak sa však držíme starších Wilsonových či novších Boehmových hypotéz a zistení, tak nie je principiálne kultúrne odmietnuteľná (ľudské univerzálie sú menej krehké a menej zmeniteľné ako čisté, naučiteľné sociálne konštrukty, „vybublávajú“ na povrch aj veľmi nečakane a v najrôznorodejších podobách, aj keď sú kultúrne potláčané, ľudské protestné hnutia majú nielen svoju kultúru, ale aj biológiu).

¹⁶ E.O. Wilson, *O lidské přirozenosti*, Praha 1993; anglický originál knihy bol publikovaný v roku 1978.

¹⁷ *Ibidem*, s. 189-190.

V literárnej vede na Boehmove výskumy pozoruhodne nadviazal J. Carroll a jeho výskumná skupina¹⁸ hlásiaca sa k tzv. „literárnemu darwinizmu“ a k heslu konsiliencie humanitných a prírodných vied. Odmietajúc argument, že kultúrny (najmä jazykový) diskurz v úplnosti „konštruuje realitu“, nadviazali na empiricky overiteľné (a dnes už overené) tvrdenie, že biologicky podložené dispozície obmedzujú a informujú diskurz. Toto zistenie je v rozpore s ústrednou myšlienkou tzv. „štandardného modelu spoločenských vied“, že je to iba a len kultúra, ktorá určuje ľudské hodnoty a správanie, že obsah ľudských myslí tvoria výlučne a iba sociálne konštrukcie.

Literárni darwinisti inšpirovaní Boehmom pri skúmaní recepcie literárnych postáv v robustnej vzorke viktoriánskych románov požiadali respondentov (súčasných čitateľov), aby ohodnotili literárne postavy podľa motívov ich konania a podľa typu osobnosti na škále protagonistí, antagonistí alebo vedľajšie postavy, a tiež aby priradili konkrétne číselné hodnotenie svojim vlastným kladným alebo záporným emocionálnym reakciám na tieto postavy. Ťažiskom výskumného záujmu štúdie teda bolo to, ako je čitateľmi vnímaná „agonistická štruktúra“, teda organizácia postáv na protagonistov a antagonistov v literárnych textoch.

Výskum na rozsiahlej vzorke potvrdil, že postavy vnímané čitateľmi ako záporní antagonisti sa prejavujú najmä výrazným, často až tyranským dominantným správaním – teda bezbrehým vyhľadávaním bohatstva, moci a prestíže, pričom nemajú výraznejšie afiliačné dispozície. Protagonisti sú, naopak, spravdivia komunitne založení, radi sa starajú o príbuzných, získavajú si priateľov a spolupracujú s ostatnými. Výskumníci formulovali záver: tento vzorec nie je náhodný kultúrny výtvar, je totiž presne paralelný s rovnostárskou sociálnou dynamikou v kultúrach lovcov a zberačov, ako ju opísal a vyložil Christopher Boehm v knihe *Hierarchy in the Forest: The evolution of Egalitarian Behavior* (1999, už názov ich štúdie je nápadnou parafrázou názvu tejto knihy).

Agonistická štruktúra viktoriánskych románov, ktorá v priemere silne stigmatizuje dominantné správanie a valorizuje komunitárne dispozície, podľa nich plne potvrdzuje hlavnú tézu Ch. Boehma. Protagonisti majú vlastnosti, ktoré v čitateľoch vyvolávajú obdiv a sympatie, a antagonisti sú zase príkladom vlastností, ktoré vyvolávajú hnev, strach,

¹⁸ J. Johnson, J. Carroll, *Hierarchy in the Library: Egalitarian Dynamics in Victorian Novels*, „Evolutionary Psychology“ 2008, nr 6, s. 715-38, <https://public.websites.umich.edu/~kruger/JCGK-Hierarchy%20in%20the%20Library.pdf> [dátum prístupu: 13.5.2023].

pohrdanie a znechutenie. Čitateľmi pozitívne hodnotení mužskí prota-
gonisti sú relatívne mierne postavy. Sú introvertní, príjemní a nesnažia sa
spoločensky dominovať ostatným. Sú svedomití, ohľaduplní a pozorní. Sú
to atraktívne postavy, a to práve tým, že nie sú príliš asertívni alebo
agresívni. Nevzbudzujú čitateľský odpor aj preto, že nemajú prehnaný
zmysel pre konkurenčné súperenie. Nemajú v úmysle agresívne získavať
bohatstvo a moc a sú dôkladne udomácnení vo formách konvenčnej
slušnosti. Slúžia na ilustráciu normatívnych hodnôt kooperatívneho
správania. Chýbajú im teda špecificky „tyranské“ vlastnosti prejavujúce
sa v agresívnom sebaapresadzovaní. V agonistickej štruktúre deja sú
mužskí a ženskí protagonisti obvykle spojencami. Spolupracujú pri
obrane pred predátorskými hrozbami antagonistov a spájajú sa do
koalícií („obrátených pyramíd moci“) tak, aby ilustrovali a účinne bránili
hodnoty, ktoré vyvolávajú obdiv a sympatie čitateľov.

Antagonisti sú nielen sebeckí a nepriateľskí, ale aj nediscipli-
novaní, emocionálne nestabilní a intelektuálne nudní. Mužskí aj ženskí
antagonisti sú fixovaní výlučne na materiálny zisk a spoločenské postavenie.
Táto fixácia je v ostrom kontraste s vyváženejším a rozvinutejším svetom
protagonistov – svetom, ktorý zahŕňa záujem o milostné vzťahy, romantiku,
starostlivosť o rodinu, priateľov a o vnútorný myšlienkový život.

Izoláciou a stigmatizáciou dominantného správania viktoriánske
romány podľa spomenutého výskumu potvrdzujú spoločenské hodnoty,
ktoré spájajú ľudí do funkčnej a súdržnej komunity. Moralistická
zaujatosť viktoriánskych románov neodráža iba miestnu kultúrnu normu,
odmietaním dominancie a uzákonením triumfu komunitárneho étosu
agonistická štruktúra v týchto románoch replikuje základnú adaptívnu
funkciu kultúry, v ktorej má eliminácia tyranov veľmi podstatné miesto.
Viktoriánske romány možno preto opísať aj ako „protetické rozšírenia“
sociálnych interakcií (zahŕňajúcich aj sankcionovanie či elimináciu
tyranov), ktoré si v negramotných kultúrach vyžadujú osobnú interakciu.

Literárnovedné (i širšie humanitnovedné) výskumy pokračujúce
v tejto „boehmvskej línii“ alebo sa s ňou serióznejšie konfrontujúce stoja
pred zásadnou otázkou: treba sa stále krčovitito držať „štandardného
modelu humanitných vied“, ktorý vychádza z premisy, že tyrani a tyranie
a rovnako aj rovnostárske demokracie sú len a iba kultúrne konštrukty,
výtvary, produkty diskurzu, alebo je čas rozšíriť túto perspektívu o novú,
dnes už robustne empiricky podloženú tézu, ktorá by mohla znieť:

odmietanie hrbiť sa pred autoritou mocných je ľudská biokultúrna univerzália a má (spolu so svojim protipólom, túžbou po despotickej moci) korene v staršej ľudskej evolúcii?

Ak teda prijmem „boehmovskú“ predstavu, že človek je bipolárna bytosť a zmietajú ním biokultúrne podmieňované túžby po despotickej dominancii paralelne s túžbami eliminovať nenávidených tyranov, môžeme novým spôsobom vykladať i charakteristickú, spoločne tematizovateľnú a nápadne častú agonistickú štruktúru prítomnú v literárne sformovaných príbehoch o (úspešnej či neúspešnej) tyranicíde (spomeňme napr. Schilerovho *Williamu Tella*, Shakespearovho *Hamleta*, *Ovčí prameň* Lope de Vegu a mnoho iných prototypových diel).

V slovenskej literatúre k nim možno bez interpretačného násillia priradiť čitateľsky azda najznámejšie dielo slovenského romantizmu tematizujúce heroický, no neúspešný pokus o tyranicídu, je to báseň *Mor ho!* Sama Chalupku¹⁹ (jej poľský ekvivalent i pravdepodobná podstatná inšpirácia, vyznačujúca sa takmer totožnou agonistickou štruktúrou, je známa poľská báseň *Reduta Ordona* od Adama Mickiewicza²⁰). V básni *Mor ho!* je poeticky dotvorený a monumentalizovaný príbeh slovanskej družiny brániacej svoju krajinu proti imperiálnej armáde rímskeho cisára v Panónii niekedy v 4. storočí. Slovanskí poslovia sa s pokrikom „Mor ho!“ vrhnú na imperátorauchvatiteľa a následne všetci zahynú v nerovnom boji proti presile. Krátka kronikárska zmienka o málo konkretizovanej dávnej udalosti poslúžila Chalupkovi ako veľkolepé premietacie plátno naliehavých „voľnostných túžob“ slovenskej romantickej generácie.

Túto báseň i celú podobne ladenú tvorbu Sama Chalupku novým spôsobom a v nových kontextoch interpretoval slovenský literárny vedec Oskár Čepan²¹, upozornil hlavne na menej známú, niekedy aj zľahčovanú, no kľúčovú formatívnu epizódu v živote Sama Chalupku. Ten sa ako devätnásťročný študent bratislavského lýcea v lete roku 1831 ako dobrovoľník a „rojčivý priateľ Poliakov“ zúčastnil poľského, tzv. „novembrového povstania“ voči ruskej cárskej moci, konkrétne ústupových bojov proti

¹⁹ S. Chalupka, *Dielo*, Bratislava 1979, s. 24-30.

²⁰ Do češtiny, používanej evanjelickou vetvou slovenských romantických básnikov, báseň už v roku 1841 preložil Ján Kalinčiak (J. Kalinčiak, *O literatúre a ľuďoch. Básne, Články a úvahy, Vlastný životopis, Reči študentstvu, Z korešpondencie*, Bratislava 1965, s. 61-64).

²¹ O. Čepan, *Osobné kontexty Chalupkovej poézie*, „Romboid“ 1983, (18), nr 9, 26-32; O. Čepan, *Romantizmus Sama Chalupku*, w: *Samo Chalupka (1812-1883). Zborník materiálov z vedeckej konferencie*, (red.) J. Borguľová, Banská Bystrica 1983, s. 54-82; O. Čepan, *Chalupkov ideál „naivnej zmužlosti“*, „Slovenská literatúra“ 1994, roč. 41, č. 5-6, s. 339-359.

imperiálnej armáde ruského cára Mikuláša I. kdesi na haličskom Podhalí v dnešnom Poľsku. Tu sa stal „...účastníkom krvavej pôtky... Ranil i on a dostal ranu, ktorá sa mu i pozdejšie otvárala a docela nikdy nevycelela...“²², celý život potom nosil na krku šatku, ktorá zakrývala nepeknú, pravdepodobne opakovane sa otvárajúcu a mokvajúcu jazvu ako spomienku na čas, kedy sa mužne postavil na odpor voči konkrétnej tyranii.

Čepan vzťahuje základný interpretačný rámec básne *Mor ho!* (i ďalších štruktúrne veľmi podobných Chalupkových básní) práve k tomuto kľúčovému vojnovému formatívnemu zážitku mladého dobrovoľníka (bojujúceho proti ruskej armáde v zmysle povstaleckého hesla „Za naszą i waszą wolność“ spájajúceho etnicky rôznorodé obeť ruskej tyranie). Vzťahuje ho aj k Chalupkovým polonofilným sklonom a k jeho vyhraneným antidespotickým nastaveniam. Báseň *Mor ho!* bola napísaná v roku 1863 (teda v čase „druhého poľského povstania“ evokujúceho v Chalupkovi spomienky na rok 1831), podľa Čepana ako prejav skrývaných a tlmených, preto metaforicky šifrovaných sympatií k „januárovému poľskému povstaniu“ z r. 1863.

O charaktere Chalupkovej poézie Čepan uvádza: „*Je to poézia poznačená polonofilským nadšením, konšpiratívnou činnosťou, hrdinskými odhodlaniami a bojovými výrazmi. Preto má ohlas v kritických situáciách slovenskej spoločnosti vždy vtedy, keď sa dilemma „byť alebo nebyť“ stáva osobitne aktuálnou*“; ako kľúčovú hlavnú črtu Chalupkovej poézie preto veľmi výstižne identifikuje „*hrdinský*“ či „*militantný mesianizmus (nepochybne väčšmi poľskej ako inej proveniencie)*“²³.

O silnej (nadčasovej) čitateľskej pôsobivosti a dlhodobo vysokej popularite básne *Mor ho!* v slovenskej kultúre a histórii Čepan poznamenáva: „*Potvrdilo sa, že má vari najväčšiu schopnosť aktuálne súzvučať s kľúčovými situáciami národných dejín... neevokuje iba čosi minulé a nepotvrďuje len prítomné, ale vyzýva k totálnemu odporu ako jedinému východisku z krajne vyhrotenej situácie. Preto je to nielen najbojovnejšia, ale aj najútočnejšia výzva k rozhodnému činu*“²⁴. Tento heroický čin je v básni formátovaný ako príbeh neúspešnej tyranicídny.

²² O. Čepan, *Chalupkov ideál „naivej zmužilosti“*, „Slovenská literatúra“ 1994, (41), nr 5-6, s. 340.

²³ *Ibidem*, s. 358-359.

²⁴ *Ibidem*, s. 350.

Spomínané básne S. Chalupku i A. Mickiewiczza majú výrazný potenciál, aby sa v neskorších recepciách a reinterpretáciách „odosobnili“, teda aby boli vyňaté z historicky konkrétneho vývinového kontextu a aktualizované v rámci nového stavu vecí. Je to tým, že básnický konfrontujú dve univerzálne sa vyskytujúce nezmieriteľné stanoviská, ide o demokratické zásady života rodu (my) a zásady despotickej svetovlády (oni). Z výkladu O. Čepana okrem iného plynie, že hlavným antihrdinom obidvoch básní je ruský cár Mikuláš I. (v Chalupkovej básni je jeho obraz metaforicky šifrovaný a historicky zámerne neurčitý). Čepan k tomuto skrytému (a širšie aktualizované umožňujúcemu) odosobňujúcemu kódovaniu skúseností S. Chalupku s konkrétnou tyraniou ako k podstatnému „tajomstvu“ Chalupkovej tvorby dodáva: „*Nemyslíme, že pomenovanie rímskeho panovníka „cárom“ je číry anachronizmus. Je to skôr „aktualizmus“ s filiáciami na vtedajšieho „cára celého Ruska“, garanta tzv. Svätej aliancie a na jej dedičov – metternichovský a bachovský absolutizmus, nehovoriac už o uhorskom aristokratizme*“²⁵.

Prototypový antagonista, teda „cár“ z básne *Mor ho!* potenciálne pokrýva široké a neukončené spektrum historických skúseností s tyranským imperiálnym fanatizmom, čo brilantne využili napr. mladí slovenskí umelci pri aktualizujúcej, multimedialnej humorno-tragicky ladenej reinterpretácii (alebo skôr preklade či remaku) básne *Mor ho!* určenej slovenským školákom. V nej protagonistov i antagonistov básne vizualizovali, „poslovenčili“ a „prezliekli“ s využitím komiksovej poetiky do novších historických kostýmov. Hĺbkové štruktúry pretvoreného textu však zostali nedotknuté, domnievame sa, že to umožnila aj prítomnosť veľmi ostro a jasne vyhraných kultúrnych univerzálií²⁶.

Nápadne rovnaká agonistická štruktúra nemusí byť iba záležitosťou literárnych narácií, je prítomná napr. aj vo vedeckých historických naráciach o rôznorodých udalostiach spájaných napr. tým, že sú tematizované ako prototypové boje proti tyraniam. V rámci poľskej historickej vedy sa už na úplnom okraji „štandardného modelu humanitných vied“ pohybujú veľmi podnetné, práve takto dizajnované univerzalizujúce úvahy Andrzeja Nowaka o „aplikovanej impériológii“²⁷. Konceptne prekračujú

²⁵ O. Čepan, *Osobné kontexty...*, op. cit., s. 30.

²⁶ M. Kubovčík et al., *Baštrng – Mor ho!*, <https://youtu.be/rfpofMLoIMg> [dátum prístupu 13.5.2023].

²⁷ A. Nowak et al., *Rosja i Europa Wschodnia: "imperiolgia" stosowana*, Kraków 2006; A. Nowak, *Impérium a ti druzi. Rusko, Polsko a moderni dějiny východní Evropy*, Brno 2010.

(alebo skôr metaforicky „preskakujú“) viaceré konkrétne historické obdobia od 18. až po 21. storočie, sledujúc veľmi nápadné nadhistorické podobnosti vo vzťahu imperiálnej tyranie a jej obetí. Prípadné „prehupnutie“ takto dizajnovaných úvah k biokultúrnemu výkladovému modelu (ich „konsiliencia“) by mohlo, domnievame sa, otvoriť historickej vede nové možnosti a ešte širšie univerzalizovať platnosť cenných Nowakových zistení centrovanych nateraz len okolo (stále) problémových/problémovjších vzťahov ruského impéria a jeho susedov.

V súvislosti s rôznorodým narábaním s textom básne *Mor ho!* je príznačný výrok slovenského ministra zdravotníctva z čias kovidovej pandémie publikovaný na sociálnych sieťach. Ide o zvláštnu parafrázu kľúčového verša práve zo spomínanej Chalupkovej básne adaptovanú (či skôr exaptovanú, teda radikálne funkčne pretvorenú) na tematizovanie boja s nebezpečným smrtiacim vírusom v znení: „*Mor hu, koronu!*“. Báseň (jej časť) sa teda po príslušnej úprave dobre hodila i pri vytváraní bojovného antikovidového naratívu a podpore očkovania.

Z vyššie vyloženej perspektívy literárneho darvinizmu sa nám básne *Mor ho!* i *Reduta Ordona* javia ako prototypové adorácie „naivnej zmužilosti“, teda neúspešného, tragicky tónovaného, no predsa len zmysluplného heroického pokusu zabiť tyrana či jeho splnomocnencov. Moralizujúca zaujatosť zrejme v oboch básňach (český preklad Miczkiewiczovej básne vznikol už v r. 1841, preložil ju Chalupkov generálny druh Ján Kalinčiak) neodráža iba miestnu (slovenskú, poľskú, slovanskú, demokraticky tónovanú) kultúrnu normu, prejavuje sa v nich aj niečo ľudsky oveľa univerzálnejšie.

Prototypovým odsúdením tyranskej imperiálnej dominancie a uzákonením triumfu rovnostárskeho komunitárneho étosu agonistickej štruktúry v básňach *Mor ho!* i v *Redute Ordona* nielenže replikujú dôležitú adaptívnu funkciu kultúry vzťahujúcu sa na „prevýchovu“, prípadne aj na fyzickú elimináciu tyranov, artikulujú i skutočné a hlboké črty ľudskej prirodzenosti, o ktorých píše Christopher Boehm. Zveličujú pritom charakteristicky veľkosť týchto črt u protagonistov i u antagonistov. V poeticky sformovanej imaginárnej agonistickej štruktúre obidve literárne diela predstavujú univerzálnu bipolárnu ľudskú prirodzenosť. U individuálneho čitateľa (a aj u etnopoliticky stmelenej interpretačnej komunity) však vďaka sile umeleckého slova aj aktívne vyvolávajú určité impulzy ľudskej prirodzenosti („Cesta ku slobode vedie cez krásu“, hovorí

známy okrídlený výrok pripisovaný F. Schillerovi). Zástupná účasť v takýchto dielach podnecuje čitateľov i kultúrne stmelené interpretačné komunity k tomu, aby sa aj oni snažili zbaviť dominancie miestne prítomných tyranov a tyraní, a tak potvrdili svoju identitu pozitívnych, prispievajúcich a obetavých členov svojej sociálnej skupiny (podobnú antityranskú funkciu, no už úplne explicitne a bez poetických príkras chce plniť napr. aj krátka a dnes veľmi aktuálna príručka historika T. Snydera o *O tyranii. Dvadsať ponaučení z 20. storočia*²⁸ napísaná pôvodne ako dlhý facebookový status).

Básne *Mor ho!* i *Reduta Ordona* sú nielen dobovým dokumentom o historicky špecifických, krajne exaltovaných „voľnostných túžbach“ romantickej generácie, sú i nadčasovou oslavou biologicky odmieneného a kultúrne konkretizovateľného typu maskulinity vyznačujúcej sa najmä výraznými antidespotickými sklonmi. V dobovom slovníku Sama Chalupku je takáto demokraticky tónovaná maskulinita príznačne označená a kódovaná ako „*naivná zmužilosť*“. Chalupka v súkromnom liste (zo 7. marca 1839) žiada od svojho priateľa, radikálneho demokrata, polonofila a vedúcej osobnosti tajného slovenského spolku Vzájomnosť (o tomto spolku a jeho poľských vzoroch a vzťahoch podrobne Butvin²⁹) Alexandra Boleslavína Vrchovského historické údaje o plukoch, ktoré zo: „... *samých Slováku záleželi a tu i tam svou – ať tak dím – naivnou zmužilostí se vyznačili. Porad', kde by se o tom poučiti mohl?*“³⁰ V tomto liste Chalupka požaduje od svojho priateľa a znalca poľských kontextov i odporúčanie a zaslanie konkrétnych poľských historických prác, ktoré by mohol upotrebiť na rovnaký účel, teda básnický či inak spracovať a predstaviť Slovákom ako použiteľné vzory „naivnej zmužilosti“ vo svojej tvorbe: „... *Slyšel sem ale zvláště chváliti způsobu Lelewelovu v jeho Historii Polski dla dzieci. Nemá-li tuto některý z našich Polákův...?*“. Dodávame, že práve poľský historik Joachim Lelewel bol autorom bojovného hesla „*Za naszą i waszą wolność*“, ktoré oslovilo mladého „rojčivého priateľa Poliakov“ a spájalo etnicky rôznorodé obete ruskej tyranie.

Vnútorne úzko kultúrne prepojený a preto konzistentný Chalupkov, Vrchovského i Miczkiewiczov spoločný ideál „naivnej zmužilosti“,

²⁸ T. Snyder, *O tyranii. Dvadsať ponaučení z 20. storočia*, Bratislava 2017.

²⁹ J. Butvin, *Tajný politický spolok Vzájomnosť (1837-1840)*, „Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave“ 1963, (14), s. 3-40.

³⁰ S. Chalupka, *Alexandrovi Vrchovskému, List č. 2*, w: Litteraria. Štúdie a dokumenty II, 1959, s. 96-98, https://studovnaliteratury.sav.sk/wp-content/uploads/Litteraria/1959_Litteraria_II.pdf [dátum prístupu: 13.5.2023].

predvedený na scénu a fixovaný v slovenskej i poľskej romantickej poézii, je v biokultúrnom pohľade niečím viac, než len zvláštnym a historicky exotickým generačným ideálom maskulinity prepriateho romantického strihu. Pracuje síce aj starou metódou „prikrášľovania zveličovaním“, teda extrémneho vyhraňovania krajných polôh antidespotickej a rovnostárskej maskulinity, ktoré je typické nielen pre dávne kmeňové eposy, odkazuje však aj k podstatným, univerzálnym a zdravým parametrom komunitárne a empaticky orientovanej mužnosti (spojenej úzko so záväzkami ku konkrétnej skupine a s patriotizmom). S nimi môže, ba musí konkrétna kultúra či spoločenský diskurz v rámci vzdelávania ďalej pracovať, podporovať ich alebo ich tmiť. Práve na nich, teda na kolektívne zdieľanom a kultúrne podporovanom mužnom odhodlaní nehrbiť sa pred autoritou mocných stojí a padá aj náš dnešný stredo-európsky svet čeliaci novým výzvam³¹. Ochota ustupovať tyranom a kolaborovať s nimi či zapchávať si uši, aby sme nepočuli plač obetí, je už súčasťou úplne iných príbehov a kultúrnych tradícií (je dokonca v rozpore s dôležitou zložkou ľudskej prirodzenosti).

Bol to radikálny slovenský demokrat a veľký polonofil, najbližší priateľ Sama Chalupku, Alexander Boleslavín Vrchovský, ktorý napísal dôležitý list členom tajného politického spolku Vzájomnosť (pôsobiaceho v rokoch 1837–1840 pod jeho vedením na evanjelickom lýceu v Bratislave podľa vzoru tajných spolkov vilniuských filomatov a filaretov). Prihovoril sa v ňom 24. februára 1837 svojim druhom veršom preloženým z *Ódy na mladosť* Adama Mickiewicza (vnímaným medzi slovenskými romantikmi ako podstatné generačné heslo): „*Moc at' se mocí odtíská*“³² (ide o 42. verš básne *Oda do młodości*, v pôvodnom poľskom znení: „*Gwałt niech się gwałtem odciska*“, novší slovenský preklad tohto verša znie: „*presila nech sa silou bije*“³³).

Historické (a dokonca predhistorické) prekurzory tohto kľúčového verša a generačného hesla možno hľadať, opustiac „štandardný model humanitných vied“ v Boehmových stopách, kdesi v ľudskom dávnoveku,

³¹ O vzniku „stredo-európanstva“ ako o v princípe antiimperálnom kultúrnom a politickom projekte detailne J. Trávníček et al.: *V kleštích dějin. Střední Evropa jako pojem a problém*, Brno 2009; o jeho imperiálnom vyzývateľovi degradujúcom strednú Európu vo svojich strategických dokumentoch na „blízke zahraničie“ a svoju „prirodzenú sféru vplyvu“ viac J. Kurfürst, *Ruský svět a neoeurasianismus: dvě strany jedné mince*, „Mezinárodní vztahy“ 2017, (52), nr 3, s. 23-46.

³² O. Čepan, *Chalupkov ideál „nainvej zmužilosti“*, „Slovenská literatúra“ 1994, (41), nr 5-6, s. 353.

³³ A. Mickiewicz, *Poézia*, preložil A. Žarnov, Trnava 1948, s. 5-7.

v ľudskej evolúcii, možno ich tiež „stopovať“, už v rámci „štandardného modelu“, i v konkrétnych kultúrach pomocou osvedčených humanitno-vedných metód odmietajúcich konsilienciu s prírodnými vedami. V podobe voľných alúzií konkrétneho Miczkiewiczovho verša ich však možno celkom zreteľne započuť a vykladať i v Chalupkovej básni: „*Mor ty len, a voľ nebyť, ako byť otrokom!*“³⁴. Môžeme ich hľadať i v prejave iného, o generáciu staršieho slovenského polonofila a slavistu Pavla Jozefa Šafárika na Slovanskom zjazde 1848: „... *Vláda bodáků a špehů je nadál naprosto nemožná... Z otroctví není bez boje cesty k svobodství. Buď vítězství a svobodné národovství, buď čestná smrt a po smrti sláva*“³⁵. Rovnako pateticky a odhodlane znejú i slová (neskôr) opatrnejšieho a konzervatívnejšieho (po roku 1840 viac k rusofilstvu inklinujúceho) Ľudovíta Štúra z roku 1835: „*Volnost dobýt ned padnout raději, než v jarmě blednouti – totě Slávy synu hodné heslo!*“³⁶ K tomuto krátkemu výberu dôležitých reprezentatívnych slovenských alúzií Miczkiewiczovho verša len dodávame: Artikulujú univerzálne črty ľudskej povahy, nielen voľnostné túžby slovenskej romantickej generácie. V tom je ich sila a aj dôvod najsť im dnes primerané miesto a výkladový rámec v súčasnom literárnom vzdelávaní.

Literatúra / References

- Boehm Ch., *Hierarchie v pralesích. Evoluce rovnostářského chování*, Praha 2020.
- Boehm Ch., *Prehistoric Capital Punishment and Parallel Evolutionary Effects*, Chicago 2017, <https://humansandnature.org/prehistoric-capital-punishment-and-parallel-evolutionary-effects/>.
- Butvin J., *Tajný politický spolok Vzájomnosť (1837-1840)*, „Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave“ 1963, (14), s. 3-40.
- Canfora L., *Dějiny řecké literatury*, Praha 2001.
- Čepan O., *Osobné kontexty Chalupkovej poézie*, „Romboid“ 1983, (18), nr 9, 26-32.
- Čepan O., *Romantizmus Sama Chalupku*, w: *Samo Chalupka (1812–1883). Zborník materiálov z vedeckej konferencie*, (red.) J. Borguľová, Banská Bystrica 1983, s. 54-82.
- Čepan O., *Chalupkov ideál „naivnej zmužilosti“*, „Slovenská literatúra“ 1994, roč. 41, č. 5-6, s. 339-359.

³⁴ S. Chalupka, *Dielo...*, op. cit., s. 24-30.

³⁵ V. Žáček, *Slovanský sjezd 1848*, Praha 1958, s. 24-28.

³⁶ O. Čepan, *Chalupkov ideál „naivnej zmužilosti“*, „Slovenská literatúra“ 1994, (41), nr 5-6, s. 345.

De Waal F., *Mámino poslední objetí. Co nám emoce zvířat prozrazují o nás samých*, Praha 2020.

De Waal F., *The bonobo and the atheist: In search of humanism among the primates*, New York 2013.

Hare B., *Survival of the Friendliest: Homo sapiens Evolved via Selection for Prosociality*, „Annual Review of Psychology“ 2019, nr 1 (68), <https://www.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev-psych-010416-044201>.

Hare B., Woodsová V., *Geniální psi. Zvířata jsou chytřejší, než si myslíte*, Praha 2016.

Haslam N., Loughnan S., *Dehumanization and Infrahumanization*, „Annual Review of Psychology“ 2014, (65), s. 399-423, <https://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev-psych-010213-115045>.

Chalupka S., *Dielo*, Bratislava 1979.

Chalupka S., *Alexandrovi Vrchovskému, List č. 2*, w: Litteraria. Štúdie a dokumenty II., 1959, s. 96-98, https://studovnaliteratury.sav.sk/wp-content/uploads/Litteraria/1959_Litteraria_II.pdf.

Johnson J., Carroll J., *Hierarchy in the Library: Egalitarian Dynamics in Victorian Novels*, „Evolutionary Psychology“ 2008, nr 6, s. 715-38. <https://public.websites.umich.edu/~kruger/JCGK-Hierarchy%20in%20the%20Library.pdf>.

Kalinčiak J., *O literatúre a ľuďoch. Básne, Články a úvahy, Vlastný životopis, Reči študentstvu, Z korešpondencie*, Bratislava 1965.

Kubovčík M. et al., *Baštrng – Mor ho! (video)*, <https://youtu.be/rfpofMLOIMg>.

Kurfürst J., *Ruský svět a neoeurasianismus: dvě strany jedné mince*, „Mezinárodní vztahy“ 2017, nr 3 (52), s. 23-46.

Mickiewicz A.: *Poézia*, preložil A. Žarnov, Trnava 1948.

Nowak A. et al., *Rosja i Europa Wschodnia: "imperologia" stosowana*, Kraków 2006.

Nowak A., *Impérium a ti druzí. Rusko, Polsko a moderní dějiny východní Evropy*, Brno 2010.

Snyder T., *O tyranii. Dvadsať ponaučení z 20. storočia*, Bratislava 2017.

Trávníček J. et al., *V kleštích dějin. Střední Evropa jako pojem a problém*, Brno 2009.

Wilson E.O., *Konsilience: Jednota vědění. O nezbytnosti sjednocení přírodních a humanitních věd*, Praha 1999.

Wilson E.O., *O lidské přirozenosti*, Praha 1993.

Wrangham R., *The Goodness Paradox: The Strange Relationship Between Virtue and Violence in Human Evolution*, New York 2019.

Žáček V., *Slovanský sjezd 1848*, Praha 1958.